

Жене у служби нације и војске (1875–1918)

Почетак женског организовања у Србији пада у средину седамдесетих година 19. века, за време Босанско-херцеговачког устанка. Само деценију раније у редовима Уједињене омладине српске расправљало се о томе да ли жене могу да буду њени равноправни чланови, те како могу да допринесу остварењу националног уједињења. Жене су проглашаване чуварима традиције и васпитачицама омладине у националном духу. У случају ратне опасности од њих се очекивало да оснивају болнице и негују рањенике. Рад се фокусира на женске организације и њихову улогу у ратовима, у којима је Србија учествовала током друге половине 19. и почетком 20. века. При том се покушава одговорити на питање како су оне саме вредновале свој национални ангажман и допринос током ратова.

Кључне речи: нација, род, национални ангажман, рат, женска друштва

Бројни историографски радови на тему нација и род показали су да су се жене, да би оправдале свој политички ангажман, од почетка 19. века позивале управо на нацију и отаџбину. Рад на националном пољу омогућио им је да иступе из приватног домена и прошире свој делокруг.¹ Право учешћа у политичком животу жене су добиле најпре у оним земљама, у којима је било минималних класних напетости, односно у којима су носиоци борбе за право гласа била јака женска удружења за борбу против алкохолизма. У Европи је борба за женско право гласа текла паралелно и готово истовремено са борбом за укидање цензусних система за мушкарце.²

Као и њихове савременице из других земаља, жене у Србији у 19. и првој половини 20. века, то јест у Југославији између два светска рата, биле су искључене из политичке сфере.³ За разлику од Секретаријата жена социјалдемократа, основаног 1910. године, који је непосредно пред Први балкански рат организовао протесте на изборним местима за женско право гласа,⁴ Српски народни женски савез, основан 1906. године, само се програмски, декларативно, заложио за исто.⁵ Истицано је да су жене попут мушкараца давале свој допринос у ратовима, радећи као болничарке. Противницима равноправности оба пола, који су постојеће стање бранили речима да жене не служе

војску, поручивало се да жене чине велику услугу отаџбини, рађајући јој синове који ће је после бранити.⁶

У периоду између два рата у борби за политичка права учествовали су грађански и раднички женски покрет, независно један од другог, но повремено сарађујући један са другим. Из стенографских бележака Уставотворне скупштине видљиво је да је за посланике потенцијално женско бирачко тело представљало непознаницу. Зависно од својих политичких убеђења приписивали су женама да су незреле, конзервативне, то јест реакционарне, интелектуално неразвијене и без осећаја за јавно добро. С друге стране, један мањи број посланика заступао је тезу да женски допринос током рата није био ништа мањи од мушког.⁷ У првој фази борбе за право гласа, која је трајала до доношења Видовданског устава, женски покрет се такође позивао на херојску улогу жена током националне борбе и ратова између 1912. и 1918. године. У *Женском покрету*, часопису Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права, Српкиње су проглашене „весталинкама националне свести“, које су за време бугарске и немачке окупације створиле „фронт за национални отпор и физички опстанак“ и само тиме заслужиле право гласа.⁸ Једна од оснивачица Кола српских сестара, Делфа Иванић (1881–1972), у истом часопису је нагласила да је „у мучној и великој борби, рад српске жене био већи, од рада њених људи. Без њеног моћног учешћа, рад човека не би имао апсолутно никаква успеха“. Српска жена је према њеном мишљењу свој историјски задатак извршила тако што је сачувала за време Османлија „српску расу у свој својој чистоти“.⁹ Осим припадница женског грађанског покрета и социјалисткиње су свој захтев за политичким правима темељиле на улози жена у ратовима.

Дискурс сифражеткиња из других земаља није се много разликовао: још је Олимпија де Гуж (Olympe de Gouges) писала да „la nation“ није мушка, већ да уједињује мушкарце и жене. Многе жене су тако себе сматрале стубовима нације, а нацију посматрале као једну велику породицу у којој и мушкарци и жене сарађују.¹⁰

Почетак женског организовања у Србији бележи се од средине седамдесетих година 19. века, када је једно за другим било прво основано Јеврејско, а затим Београдско женско друштво. Само деценију раније у редовима Уједињене омладине српске¹¹ расправљало се да ли жене могу да буду њени равноправни чланови. Док су представник либерала у Србији Владимир Јовановић (1833–1922) и песник Лаза Костић (1841–1909) сматрали да је царство жене кућа, а мушкарца друштво, односно да су жене духовно слабији пол те да је природа одредила њихов делокруг, Рус Иван Иванович Бочкаров

залагао се за женино право на јавни рад. Упркос отпору појединаца „сестрама по Душану и Марку“ омогућено је да буду чланови Омладине: „Наше женскиње треба да као сестре сматрамо, па да их као такве поштујемо; оне су будуће сапутнице нашег живота, матере будућих Срба“.¹²

На страницама *Матице*, листа за књижевност и забаву Матице српске и *Младе Србадије*, листа Уједињене омладине српске за књижевност и науку могуће је испратити расправу о улози жена у друштву, која се водила у редовима Омладинаца. Секретар црногорског кнеза Николе, архимандрит Нићифор Дучић (1832–1900), одушевљен патриотским ангажманом Американки за време рата за независност, предложио је тако у *Младој Србадији* да Српкиње „кад српска ратна труба затруби... и позове Србадију са свијех страна у бој за најсветије дјело, дјело народног ослобођења и политичког уједињења“, оснивају месне одборе, који би се бавили сакупљањем новчаних прилога и санитетског материјала те негом рањеника. Њихов задатак би, осим тога, био да се у миру баве националном пропагандом. Дучић је сматрао да жене, уколико желе да постану равноправне и да заузму место у друштву које „доличи образованим и умно и морално развијеним женама“, морају свом снагом да раде на остварењу националног уједињења.¹³ Један део чланова Омладине је, пак, улогу жене искључиво сводио на васпитање омладине у националном духу и очување традиције.

Међу њима се издвајало мишљење прве српске боркиње за женску законску равноправност – ослобођење од очинске (родитељске) и мужевљеве власти – и право на образовање. Драга Дејановић (1840–1871) је у школовању видела средство за успостављање полне једнакости и побољшање економског и социјалног положаја жена. Насупрот Нићифору Дучићу, који је тврдио да је национална слобода предуслов индивидуалне слободе и равноправности жена у друштву и држави, Драга Дејановић је стављала знак једнакости између ослобођења народа и ослобођења жена, будући да су управо оне биле задужене за васпитање будућих генерација у националном духу.¹⁴ Поред васпитања деце у националном духу и очувања народних обичаја, она је сматрала рађање најважнијом обавезом Српкиња: „Наше мајке треба да за собом оставе већи, подмлађени народ који ће моћи данашњу нашу слабост и кукавичлук оправдати, који ће моћи данашњим туђинским искушењима јуначки на браник стати“,¹⁵ што значи да је мајчинство, према њеном мишљењу, спадало у сферу јавног односно политичког, а не приватног. Попут својих европских савременица, Драга Дејановић се залагала за

еманципацију жене у равноправног члана (српске) нације – верност нацији, а не пол требало је да буде предуслов учешћа у јавном животу.¹⁶

И Дучић и Дејановић, за разлику од Костића, нису се устезали да као узор истакну жене, које нису презале да се ухвате оружја, како би одбраниле свој народ. Песник Лаза Костић је пак тврдио да је наоружана и борбена жена знак исквареног схватања женског позива и одраз мушке немоћи.¹⁷ По његовом мишљењу, свој делокруг требало је да жене, у случају рата, ограниче на негу рањеника. Да се угледају на Косовку девојку поручио је „српским сестрама“ и социјалиста Светозар Марковић (1846–1875):

Оставите за тренутак успављујуће ,опере‘ и ,фантазије‘, а певајте песме што буде срце у јунаку! Оставите слике париских мода (и подобне ствари) којима вас ваша браћа васпитавају, а читајте како се негују болесници, како се превијају ране од куршума и сабаља!¹⁸

Овде је неопходно да се спомене, да су према назорима романтизма, либералне идеологије и теорије природног права, под чијим утицајем је већина Омладинаца развила своје тезе о улози жена, мушкарци и жене имали различита права и обавезе. Док је свет (посао, држава и политика) припадао мушкарцу, жена је била задужена за породицу, васпитање деце, вођење домаћинства односно уређење приватног живота уопште. Образложење за поделу на мушку и женску сферу у друштву проналазило се у „природном поретку“, према коме је други пол био за степен ниже од оног првог.¹⁹

Оснивање Јеврејског и Београдског женског друштва 1874/75. године имало је двојако значење: с једне стране жене су постале видљиве у јавном простору и стекле могућност, неовисно од политичких органа, државних и других институција у које су приступ имали само мушкарци, да кроз своја удружења учествују у националним и друштвеним збивањима земље. У оквирима удружења, његове чланице су сакупљале нова искуства, стицале политичке вештине те се усавршавале у комуникацији са јавним инстанцама. Чином формирања удружења, жене су сигнализирале, да су заинтересоване за догађаје изван своје куће, способне за преузимање друштвене одговорности те да се знају самостално, демократски организовати. С друге стране, формирање женских организација поспешило је образовање новог женског идентитета, односно развијање политичких и еманципаторских аспирација.²⁰ Како се оснивање Београдског женског друштва поклопило са избијањем Босанско-херцеговачког устанка и како су се његове

чланице одмах на почетку свог јавног деловања посветиле управо сакупљању прилога, у новцу и стварима, за устанике, као неизбежан закључак се намеће да је унутар Уједињене омладине српске био заправо постављен камен темељац за активни, самостални ангажман жена на националном пољу. Већ током првог рата између Кнежевине Србије и Османског Царства (1876/77) чланице Женског друштва су основале резервну болницу и неговале рањенике.²¹ Својим ангажманом београдске даме су подстакле оснивање патриотских, женских друштава и по другим градовима Србије.²²

Да је патриотски ангажман жена био добро примљен у Србији сведочи не само преузимање протектората над друштвом од стране кнегиње Наталије, већ и сарадња са Српским друштвом Црвеног крста²³ (основано 1876. године), као и војним и државним структурама. Војни санитет је био упућен на подршку ових друштава, будући да се хронично борио са мањком медицинског особља (лекара и болничара) и санитетског материјала.²⁴ Према *Успоменама* Наталије Обреновић, мањкавости у његовој организацији нарочито су дошле до изражаја за време Српско-бугарског рата (1885/86), када је без најаве пет стотина рањеника било транспортовано теретним возом из Ниша за Београд (касније је било стигло још 1500). Током шеснаесточасовне вожње није било никога ко би их неговао. Зато што је скоро сво расположиво медицинско особље било мобилисано и послато на фронт, рањеници су до доласка лекара из Беча били збринуте захваљујући ангажману становника престонице, пре свега жена.²⁵ И поред тога што је била упућена на помоћ жена, Српско друштво Црвеног крста била је једина од стране државе призната организација за пружање добровољне помоћи у ратним периодима. Почетком последње деценије 19. века управи Женског друштва био је упућен позив за успостављање координисане сарадње од стране председништва Црвеног крста, који је она одбила из страха да ће имати само обавезе, али не и права.²⁶ Постојала је чак идеја да се сва женска удружења законски обавезу на рад у болницама у ратним временима.²⁷

Да би наградила патриотски ангажман жена, држава је установила златну и сребрну медаљу краљице Наталије. С дуге стране, саме чланице „дивног кола Женског друштва“, под протекторатом кнегиње/краљице Наталије окупљене „српске матере, љубе и сеје“, изједначавале су свој ангажман током рата, који су називале и својом „светом дужношћу“, са војном обавезом мушкараца. На страницама *Домаћице*, органа Београдског женског друштва, формирана је слика Наталије као скромне, милостиве и племените „прве српске мајке“, која штити и помаже сиромашне у миру и рањене у рату, али која је истовремено страх и трепет за своје непријатеље. У улози нове Косовке

девојке, краљица је требало да служи као узор и потпирује патриотски занос међу женама. На идеалан начин, она је била отелотворење друштвено пожељних женских особина.²⁸

Готово 25 година Београдско друштво је, поред Јеврејског, била једина женска организација у Србији, која је деловала на добротворном, педагошком, економском, националном и социјалном пољу. На прелазу из 19. у 20. век ситуација се променила: у Србији је, као и у другим европским земљама, дошло до развоја мреже најразличитијих женских удружења. Новооснована друштва су имала ужи делокруг, тако да су могла постизати боље резултате на пољу свога деловања. Одбор госпођа, који је добио име по првој кнегињи „обновљене Србије“, Љубици Обреновић, основан 1899. године, имао је задатак да „мобилише све снаге, духовне и материјалне“ за главне тадашње националне циљеве, које је Србија имала на Косову и у Македонији („прво за одржање поробљених и друго за припремање ослобођења“). Одбор је подржавао митрополит, Министарство просвете и црквених послова, као и двор. Сматрало се да ангажман чланица овог друштва, у споменутих областима, неће изазвати сумњу и бити ометан од стране османских власти.²⁹ Према речима председнице Милке Вуловић (1853–1928), Одбор и његови пододбори су својим радом сузбијали не само бугарску него и католичку пропаганду.³⁰

Коло српских сестара, основано 1903, било је друго женско удружење с искључиво националним програмом, које је јавно мњење прихватило са неповерењем. Према сведочењу Делфе Иванић, она је по појединим новинама била сумњичена да жели „у Београду основати једно женско политичко друштво“, критици су били изложени и чиновници Министарства иностраних дела те српског посланства у Цариграду, који су учествовали у реализацији идеје. Насупрот тези оснивача Кола, да је „Маћедонија од искона српска земља, да јој гори кров над главом“ те да је хумана и национална дужност Србије да јој помогне, стајао је став дела јавног мњења да је „Бугарска у Маћедонији ватру упалила и устанак изазвала,³¹ па је ваља пустити нека је она сама и угаси“.³² Осим сакупљања хуманитарне помоћи за Србе изван граница Србије, Коло је помагало и четничку акцију³³ (помоћ је обухватала сакупљање новца за оружје и муницију, али и кријумчарење истог преко границе).³⁴ Након проглашења анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, друштво је позвало на протест против политике Аустрије и организовало збор Српкиња. На крају скупа био је прочитан меморандум, којим су се Српкиње обавезале да ће стати „под заставу уза своју браћу, синове и мужеве, да са њима

заједно извојују силом оно што им неумољива Европа брани, или да с поносом и славом изгину“.³⁵ Коло је сарађивало је са Народном одбраном, подржавало морално и финансијски припаднике тајне организације Млада Босна и политику Хрватско-српске коалиције настале у Хрватској 1905. године. Поред тога, Коло је већ 1906. године организовало курс за болничарке уз сарадњу лекара Опште војне болнице. Након 1909. године када је било донесено „Правило о српским добровољним војним болничаркама“ (према члану 1, свака српска грађанка од 18 до 55 могла је постати добровољна болничарка, ако је била здрава и завршила болничарски курс или школу), Коло српских сестара је вршило уписе на курсеве.³⁶

У раздобљу пред почетак балканских ратова Коло српских сестара била је најмасовнија, најорганизованија и најуспешнија организација у Краљевини. За разлику од Женског друштва оно је успело да политизује и мобилише припаднице различитих слојева друштва. Учешће мушкараца у организовању и раду женских удружења није био феномен типичан само за женска друштва у Србији и Јужној Угарској. Мушкарци (грађани или црквени великодостојници) су често заузимали водеће позиције (најчешће записничара или благајника) унутар на пример немачких женских удружења; мада је понекад њихова улога била више репрезентативног карактера.³⁷ Повезаност Кола српских сестара са чиновницима Министарства иностраних дела показује да је део политичке елите био свестан да успех националног пројекта зависи и од масовног ангажмана жена.

Као што је већ речено, Коло је сарађивало са Народном одбраном, културно-националном организацијом, првобитно насталом за прикупљање добровољаца и материјалних средстава након анексије Босне и Херцеговине. По завршетку анексионе кризе, Народна одбрана је поставила себи задатак:

да концентрише, оживи и препороди приватну иницијативу у Србији и тиме одговори најважнијој потреби која се у Србији после анексије осетила, а та је била стварање нове Србије, спремније Србије, јаче, способније за борбу него што је била она коју је затекла анексија.³⁸

При томе је рачунала на помоћ мушкараца, али и жена. Према програму Народне одбране добротворни рад и васпитање омладине, као и просвећивање сељанки спадало је у делокруг рада женских друштава. Полазећи са становишта да је Србија земља са

малом, стајаћом војском, а окружена јаким непријатељским војскама, Народна одбрана се у годинама пред балканске ратове залагала за дизање физичке и борбене спремности целокупног народа, кроз спортска друштва: коњичке, стрељачке и гимнастичарске дружине.³⁹ „Уз Србина, здрава телом и племенита духом, треба и мора да стоји и Српкиња, јака и телом и духом“.⁴⁰

Део програма Народне одбране одговарао је ономе за шта се залагао Словенски југ, друштво које је године 1902. основала група страначки неопредељених студената. Следеће године, у новембру 1903., појавио се и први број њиховог листа под истим називом. Национални циљ југословенског омладинског покрета било је стварање прво савеза Србије, Бугарске и Црне Горе, а потом свих Јужних Словена. *Словенски југ* је тако пропагирао и програмске циљеве Народне одбране и залагао се за њихово прихватање широм српства.⁴¹ Управо је у том листу, у предвечерје балканских ратова, Исидора Секулић (1877–1956), тада на почетку своје каријере, објавила низ националнопропагандних чланака. У складу са захтевима Народне одбране, у једном од њих се zaloжила за политичко јединство и заједнички рад свих патриотских удружења у Србији, као и интензивирање њихове делатности. Придошлица из Аустро-Угарске, наставница на вишим женским школама у Шапцу и Београду, била је присталица хрватско-српског уједињења. Из текста у текст током 1912., њена реторика постајала је све оштрија и борбенија: „[...] наше сунце [је] црно јер је Аустрија стала испред њега [...] наше сунце [ће] гранути кад уклонимо Аустрију испред њега“.⁴² У лето, уочи Првог балканског рата, Секулић се изјаснила за употребу силе у решавању националног питања: „Ми у овом тренутку можда нисмо онолико паметни [...] колико би неки то од нас тражили. [...] можда нимало паметни, јер говоримо о тамници, вешалима и освети, и волимо топове, ватру и крв“.⁴³ У чланку упућеном „Српској жени“ она је од свог пола затражила јаку националну свест и држање:

Пробуди се, српска жено, и куцни по срцу и поносу и друге српске жене, и пођите од огњишта до огњишта, и од гнезда до гнезда, и пепелом гушите ватре око којих се мекушци греју и из гнезда бацајте децу која се у име народног завета не крсте. Јер пропаст народа је грех и жена и деце, и кад се народ у корену затре, нико не треба да преживи.⁴⁴

Уз то, она је упозорила да се у ратним временима која долазе, од жена очекује да попут мушкараца храбро извршавају своје задатке: „У овој земљи и у овом народу је време нестрпљења и срџбе и освете, време тешких жртава и умирања без повратка“.⁴⁵

Исидора Секулић није била једина жена која је пером агитовала за националну ствар. Српски народни женски савез је након анексије покушао да преко интернационалних женских организација (International Woman Suffrage Alliance и International Council of Women) скрене пажњу на српско национално питање. Председници Међународног савеза жена, Леди Абердин (Lady Aberdeen, 1857–1939) био је упућен меморандум са молбом да се „заузме код представница свих женских друштава за тешко увређено Српство“. На конгресу Међународног савеза за право гласа 1911. у Стокхолму, изасланица Савеза је покушала заинтересовати његове учеснице, односно скандинавску јавност уопште, за српско национално питање.⁴⁶

Вардар, алманах Кола српских сестара за 1910. годину, известио је своје читаоце да је у Шумадији током анексионе кризе била формирана женска добровољачка легија, која је била спремна да, ако затреба, оружјем брани права свога народа. Ове српске Амазонке биле су очигледан доказ да је „Српкињи Отаџбина преча од свега“.⁴⁷ Женама је на различите начине, током 19. и прве половине 20. века, било стављано до знања да је у време ратне опасности њихова прва дужност да оснивају болнице и старају се о рањеницима. Право ношења оружја и убијања било је у принципу резервисано за мушкарце. Захваљујући истраживањима историчарке Божице Младеновић, познато је да су за време Топличког устанка (1917) жене обављале најразличитије задатке у својству курира, обавештајца, јатака, стражара, агитатора и наравно болничарки. Оне су набављале и допремале комитама храну и муницију, односно пружале им неопходну логистичку подршку.⁴⁸ Именом и презименом познат је врло мали број жена, који је преобучен и под мушким именом учествовао у ратним дејствима. Ризна Радовић се борила у комитским одредима под именом Стојан Раденковић и тек је приликом рањавања био откривен њен прави пол. Живана Терзић, названа „Амазонком са Дрине“, своју ратничку каријеру је отпочела као четник у Македонији. Осим војводе Ђорђа Ристића, који је био пристао да је прими у чету, остали саборци нису знали њен прави пол. За време балканских ратова Живана Терзић је радила као болничарка, док се у Првом светском рату придружила српској војсци и напредовала од чина каплара до чина наредника. За исказану храброст била је одликована медаљом за храброст.⁴⁹ Најпознатија жена која се преобучена у мушкарца борила у редовима српске војске била

је Милунка Савић (у иностраној штампи слављена као српска Јованка Орлеанка). Она се под именом Милун борила од 1912. године у редовима Дринске дивизије. У борбама код Скадра била је рањена и том приликом је био откривен њен пол. Из Балканских ратова је изашла са чином каплара и медаљом за храброст. Упркос томе што жене нису потпадале под војну обавезу и биле мобилисане, Милунка Савић је заједно са војском прешла Албанију и борила се на Солунском фронту. Из Првог светског рата вратила се са чином наредника и као носилац више домаћих и иностраних медаља за храброст.⁵⁰

Феномен жена које су се преобучене у мушкарце бориле у ратовима, односно амазонки, није био типичан само за Србију. Током ратова Пруске против Наполеона на пример, у редовима пруске армије борио се и један број жена. И док су с једне стране у јавности биле прихваћене и слављене као јунакиње ратнице преобучене у мушкарце, с друге стране била је одбачена свака иницијатива за колективним наоружавањем жена.⁵¹ За жене које су се бориле у редовима српске армије типично је да су биле углавном сељачког порекла те да су остале у редовима војске и након што је њихов прави пол био откривен.⁵² Поред мушке одеће оне су преузимале и остале мушке атрибуте: визуелни изглед је допуњавала кратка коса, говориле су у првом лицу мушког рода, опонашале су мушко држање и понашање. Према писању Флоре Сендс (Flora Sandes), међу саборцима Милунке Савић се говорало да је упуцала мушкарца из свог села, због тога што је дотични био увредио њену сестру.⁵³ Сама Сендс је имала прилику да са саборцима посети бордел. Жене су добровољно ступале у војску из најразличитих мотива: из љубави према неком борцу (Живана Терзић се, према сопственом сведочењу, из љубави према Милану – свом каснијем мужу, придружила четницима), освете (за време Првог светског рата Живана Терзић се придружила војсци у жељи да освети погинулог брата), авантуризма (у чети Косте Војиновића, који је привлачио својим физичким изгледом и кога је пратила прича да је принц Ђорђе Карађорђевић, који је са Солунског фронта дошао да подигне устанак, налазило се највише ратница), али и патриотизма. Неке од њих, као што је показала анализа Божице Младеновић, у условима ратне опасности и животне угрожености нису имале други избор. Добровољним приступањем армији и одласком у борбу, жене су прелазиле и границе хегемоног родног поретка и атара села у коме су се родиле. Тим чином добијале су прилику да буду слављене због сопствених дела и храбрости, односно да свој живот не дефинишу у складу са владајућим друштвеним нормама већ према сопственим тежњама. Демобилизација и напуштање

мушког света, ако се може генерализовати искуство Флоре Сендс, теже им је падало, него навикавање на њега.⁵⁴

Женски борци били су, у наведеном временском периоду, толерисани у редовима српске војске, али без обзира на интенције Народне одбране, држава није покушала масовно да мобилише жене. Ратнице су биле слављене и одликоване за своју храброст, позиване на прославе годишњица победе и новчано награђене за своје заслуге у рату из државног и краљевог фонда, односно благајне Кола српских сестара. На рат се ипак гледало као на „мушки посао“, а на кукавичлук као женску карактеристику.⁵⁵ Приметно је и да су женска удружења славила своја постигнућа, као и херојске подухвате својих чланица током рата, али се нису конкретно позивала на подвиге ратница.

Самостално (као појединици) или организовано (кроз удружења), жене су деловале у јавној сфери. Оне можда нису доносиле политичке одлуке, одлучивале о рату и миру, али им се не може порећи активна улога – жене су биле актери у историјским збивањима. Чланице женских удружења су у ратовима учествовале из осећаја патриотске дужности – политичке и еманципаторске аспирације стајале су у позадини њиховог деловања. По завршетку Првог светског рата и након распршених нада да ће Видовданским уставом женама бити дато право гласа, у Краљевини СХС формиран је покрет за женско право гласа. Захтев за активно и директно учешће жена у политичком животу земље, није међутим наишао на широко одобравање у владајућим круговима тог доба.

¹ Види Susanne Asche, „Vorwort“, *Frauen und Nation*, Frauen&Geschichte Baden Württemberg (Tübingen: Silberburg-Verlag, 1999): 9-11 и Ute Planert, „Vater Staat und Mutter Germania: Zur Politisierung des weiblichen Geschlechts im 19. und 20. Jahrhundert“, *Nation, Politik und Geschlecht. Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne*, Hg. Ute Planert (Frankfurt/New York: Campus 2000): 15-65.

² Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas* (Beograd: Clio, 2005), 233-234.

³ Пред Први светски рат је у Србији ца. 50. 000 мушкараца било без права гласа. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Beograd: „Devedesetčetvrta“; „Žene u crnom“, 1996), 84. Видовданским уставом било је уведено пуно бирачко право за мушкарце (изузети су били официри, подофицири и војници на одслужењу војног рока).

⁴ „Наша прва реч!“, *Једнакост*, бр. 3 (1910): 13.

⁵ „Статут С.Н.Ж.С. са изменама и допунама“, *Домаћица* бр. 10 (1911): 358-359.

⁶ Делфа Иванић, „Предавање Др. Кети Ширмахерове и наше женске прилике“, *Домаћица*, бр. 12 (1906): 366.

⁷ *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, бр. 42,43 (Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1921): 9, 13; 8-28.

⁸ Милева Петровић, „Општински избори и наше жене“, *Женски покрет* бр. 2 (1920): 9-10.

⁹ Делфа Иванић, „Наше жене у својој друштвеној улози“, *Женски покрет* бр. 4 и 5 (1920): 23.

¹⁰ Политичка теорија о држави која је „мушког пола“ настала је пре свега на немачком говорном подручју. Теодор Момсен (Theodor Mommsen) је тако тврдио да је „политичка активност обавеза мушкарца“. Gizela Bok, нав. Дело 214, 229.

¹¹ Основана у августу 1866. године у Новом Саду, на иницијативу бечког српског, студентског удружења „Зора“. Са циљем да се народ освести, подигне, оспособи за нове услове живота и борбе за опстанак. Било је ту и револуционарног схватања да народ треба спремити за „извесни час“, национално ослобођење и уједињење. Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871): Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба* (Београд: Српска краљевска академија, 1906): 150-151.

¹² Јован Скерлић, нав. дело, 121, 269; Neda Vožinović, нав. дело, 31-34.

¹³ Нићифор Дучић, „Искрена ријеч Српкињама“, *Млада Србадија*, бр. 10 (1871): 148-149.

¹⁴ Драга Дејановић, „Еманципација Српкиња“, *Матица*, бр. 4 (1870): 82.

¹⁵ Драга Дејановић, „Српским мајкама“, *Млада Србадија*, бр. 7 (1870): 105.

¹⁶ vidi Ute Planert, „Die Nation als Reich der Freiheit für Staatsbürgerinnen: Louise Otto zwischen Vormärz und Reichsgründung“, u Ute Planert, нав. дело: 113-130.

¹⁷ „Прво јавно предавање у Новом Саду“, *Матица*, бр. 24 (1867): 604.

¹⁸ Светозар Марковић, „Српској омладини. Уместо одговора неким омладинским друштвима“, у *Сабрани списи*, св.1 (Београд: Култура, 1960): 25.

¹⁹ Gizela Bok, нав. дело, 117.

²⁰ usporedi Rita Huber-Sperl, „Einleitung“, u *Organisiert und engagiert. Vereinskultur bürgerlicher Frauen im 19. Jahrhundert in Westeuropa und den USA*, Нг. Rita Huber-Sperl (Königstein/Taunus: Ulrike Helmer Verlag, 2002): 12, 16-20.

²¹ У делокруг његовог деловања спадало је и шивање рубља за војнике, прављење санитетског материјала, пружање новчане и друге помоћи ратној сирочади, удовицама и војним инвалидима.

²² Стана Симић, *Оснивање и развитак првог крагујевачког женског друштва „Црвеног крста“ за време српско-турског рата 1876. год.*, (Крагујевац: 1878): 2.

²³ Основано 1876. године на иницијативу др Владана Ђорђевића (1844–1930). Владимир Станојевић, *Историја српског војног санитета - наше ратно санитетско искуство*, приредили Мирослав Јовановић и Мирослав Перишић (Београд: Војно издавачки и новински центар, 1992): 71-76.

²⁴ Збрињавање рањеника је често зависило и од добре воље становника, који су насељавали зоне у близини фронта. Ibid., 70-90, 118, 188.

²⁵ Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић (Београд: Српска књижевна задруга, 1999): 159-161.

²⁶ Према овом плану, Женско друштво је требало да се обавезе да ће у периодима мира да шива рубље и санитетски материјал. У случају рата, оно би било обавезно да стави на располагање одређени број жена које би у својству болничарки, домаћица, надзорница, куварица и праља добровољно радиле у болницама Црвеног крста. С друге стране, Српско друштво Црвеног крста се обавезивало да ће организовати курсеве за болничарке. „XXIII. Главни (редован) скуп Женског друштва 23. 2. 1892. у Београду“, *Домаћица* 1(1892): 70. Сарадња женских друштава са друштвима Црвеног крста је била уобичајена појава у овом временском периоду. Главни задатак Отацбинског женског друштва (der Vaterländische Frauenverein), основаног на иницијативу пруске краљице Августе (Augusta), било је пружање потпоре управо друштвима Црвеног крста. У раздобљима мира требало је да патриотски занос становништва одржава будним. Друштво је тесно сарађивало са државним органима. Andrea Süchting-Hänger, „*Gleichgroße mut'ge Helferinnen in der weiblichen Gegenwart: Der Vaterländische Frauenverein und die Politisierung konservativer Frauen 1890–1914*“, u Ute Planert, нав. дело: 131-146.

²⁷ Владимир Станојевић, нав. дело, 119.

²⁸ „Заставе легије, која је носила име српске краљице Наталије, одмах идуће године задавале су страх и ужас свима Турцима. И не само у Стамболу, него и у свима европским престоницама чуло се за то име, знало се за легију *Наталије*. У исто време краљица Наталија обилазила је болнице, неговала је рањенике и лебдела над њима као анђео будућности српске. Дочекивала је шуматовачке јунаке онако исто, као што је Косовка девојка дочекивала косовске јунаке. (...) Кад

у првој борби Србин није успео, наступила је и друга и трећа. У свим тим приликама краљица Наталија предњачила је...“ „Други мај“, *Домаћица*, бр. 5 (1888), 113-114.

²⁹ Gr. Воžović, „Значај рада Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“ за јужну Србију“, у *Споменица Друштва „Кнегиња Љубица“ о четрдесетој годишњици друштвеног рада* (Београд: 1939): 19, 21.

³⁰ ИАБ, 1084, књига 1 1903/4.

³¹ У лето 1903. године османске власти су брутално угушиле Илинденски устанак. Уследило је организовање српске четничке акције у Македонији.

³² Делфа Иванић, „Пре двадесет година“, *Вардар*, св. 13 (1924): 11.

³³ АСАНУ, 14515/9; 14515/1: 111-113.

³⁴ ИАБ, 1119-50.

³⁵ Катарина Амброзић, *Надежда Петровић 1873–1915* (Београд: Српска књижевна задруга, 1978): 248-262.

³⁶ Владимир Станојевић, нав. дело, 833-834.

³⁷ Sabine Rumpel-Nienstedt, „*Thäterinnen der Liebe – Frauen in Wohltätigkeitsvereinen*“, у *Schimpfende Weiber und patriotische Jungfrauen. Frauen im Vormärz und in der Revolution 1848/49*, Hg. Carola Lipp (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1998): 217.

³⁸ Милан Прибићевић, „Успешан рад Народне одбране“, *Словенски југ*, бр. 35 (1910): 279.

³⁹ *Народна одбрана*, (Београд: Нова штампарија „Давидовић“, 1911): 11, 17-22, 25-26.

⁴⁰ Ibid., 26.

⁴¹ Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)* (Београд: Филозофски факултет, 2007): 84, 93.

⁴² Исидора Секулић, „Неким нашим омладинцима. Уз наш одговор српству“, *Словенски југ*, бр. 31 (1912): 242.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Исидора Секулић, „Српској жени“, *Словенски југ*, бр. 15 (1912): 115.

⁴⁵ Ibid., 114.

⁴⁶ „Рад конференције Српског народног женског савеза“, *Домаћица*, бр. 1 (1910): 30; „Извештај поднесен Српском народном женском савезу са Конгреса за женско право гласа који је држан у Штокхолму од 12-17 јуна 1911. године“, *Домаћица*, бр. 9 (1911): 323-330.

⁴⁷ Управа, „Коло српских сестара“, *Вардар*, св. 5 (1910): 30.

⁴⁸ Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*. (Београд: Социјална мисао, 1996): 29-31.

⁴⁹ Божица Младеновић, „Живана Терзић – ратник са Дрине“, *Историјски часопис*, књ. 49 (2002): 275-278.

⁵⁰ *Vojna enciklopedija*, sv. 8 (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1974): 481.

⁵¹ vidi Karen Hagemann, „*Männlicher Muth und Teutsche Ehre*“. *Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der Antinapoleonischen Kriege Preußens* (Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh, 2002): 383-393.

⁵² Flora Sands nije uzeta u obzir, jer je kao Engleskinja uživala privilegovan položaj u redovima srpske vojske. Obični vojnici u njoj su videli predstavnika savezničke vojske, odnosno cele Engleske, koja ih neće ostaviti na cedilu. Flora Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army* (London-New York-Toronto: Hodder & Stoughton, 1916): 91, 179.

⁵³ Milunka je svojim nedisciplinovanim ponašanjem izluđivala engleske oficire. Flora Sandes, *The Autobiography of a Woman Soldier: A Brief Record of Adventure with the Serbian Army 1916-1919* (London: H. F. & G. Witherby, 1927): 76-79.

⁵⁴ „I cannot attempt to describe what it now felt like, trying to get accustomed to a woman’s life and women’s cloths again; and also to ordinary society after having lived entirely with man for so many years. Turning from a woman into a private soldier proved nothing compared with turning back again from soldier to ordinary woman. It was like losing everything at one fell swoop, and trying to find bearings again in another life and an entirely different world“. Ibid, 220.

⁵⁵ *Дневник Косте Миловановића Пећанца од 1916. до 1918. године*, приредила Божица Младеновић (Београд: Историјски институт САНУ, 1998): 122.

ИЗВОРИ

Архивска грађа

АСАНУ, Мемоари Делфе Ив. Иванића 14515/1; 14515/9

ИАБ, Фонд одбор госпођа Друштва „Кнегиња Љубица“ 1084

ИАБ, Породични фонд Главинић: Добрила Главинић Кнез Милојковић 1119-50

Периодика

Домаћица

Женски покрет

Матица

Млада Србадија

Словенски југ

Остали извори

Воžović, Gr. „Значај рада Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“ за јужну Србију“, *Споменица Друштва „Кнегиња Љубица“ о четрдесетој годишњици друштвеног рада*. Београд (1939): 17-21.

Дневник Косте Миловановића Пећанца од 1916. до 1918. године, приредила Божица Младеновић. Београд: Историјски институт САНУ (1998).

Марковић, Светозар. „Српској омладини. Уместо одговора неким омладинским друштвима“, *Сабрани списи*, св.1. Београд: Култура (1960).

Народна одбрана. Београд: Нова штампарија „Давидовић“ (1911).

Обреновић, Наталија. *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић. Београд: Српска књижевна задруга (1999).

Sandes, Flora. *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army*. London-New York-Toronto: Hodder & Stoughton (1916).

Sandes, Flora. *The Autobiography of a Woman Soldier: A Brief Record of Adventure with the Serbian Army 1916–1919*. London: H. F. & G. Witherby (1927).

Симић, Стана. *Оснивање и развитак првог крагујевачког женског друштва „Црвеног крста“ за време српско-турског рата 1876. год.* Крагујевац (1878).

Скерлић, Јован. *Омладина и њена књижевност (1848–1871): Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*. Београд: Српска краљевска академија (1906).

Станојевић, Владимир. *Историја српског војног санитета - наше ратно санитетско искуство*, приредили Мирослав Јовановић и Мирослав Перишић. Београд: Војно издавачки и новински центар (1992).

Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 42,43. Београд, Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1921).

ЛИТЕРАТУРА

Амброзић, Катарина. *Надежда Петровић 1873–1915*. Београд: Српска књижевна задруга (1978).

Asche, Susanne. „Vorwort“, *Frauen und Nation*, Hg. „Frauen&Geschichte Baden Württemberg“. Tübingen: Silberburg-Verlag, (1999): 9-11.

Bok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*. Beograd: Clio, 2005.

Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta“; „Žene u crnom“ (1996).

Vojna enciklopedija, sv. 8. Beograd: Vojnoizdavački zavod (1974).

Младеновић, Божица. *Жена у Топличком устанку 1917*. Београд: Социјална мисао (1996): 29-31.

Младеновић, Божица. „Живана Терзић – ратник са Дрине“, *Историјски часопис*, књ. 49 (2002): 275-278.

Planert, Ute. „Vater Staat und Mutter Germania: Zur Politisierung des weiblichen Geschlechts im 19. und 20. Jahrhundert“, *Nation, Politik und Geschlecht. Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne*, Hg. Ute Planert. Frankfurt/New York: Campus (2000): 15-65.

Planert, Ute. „Die Nation als *Reich der Freiheit* für Staatsbürgerinnen: Louise Otto zwischen Vormärz und Reichsgründung“, *Nation, Politik und Geschlecht. Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne*, Hg. Ute Planert. Frankfurt/New York: Campus (2000): 113-130.

Радојевић, Мира. *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*. Београд: Филозофски факултет (2007).

Rumpel-Nienstedt, Sabine. „*Thäterinnen der Liebe* – Frauen in Wohltätigkeitsvereinen“, *Schimpfende Weiber und patriotische Jungfrauen. Frauen im Vormärz und in der Revolution 1848/49*, Hg. Carola Lipp. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft (1998): 206-231.

Süchting-Hänger, Andrea. „*Gleichgroße mut'ge Helferinnen* in der weiblichen Gegenwart: Der Vaterländische Frauenverein und die Politisierung konservativer Frauen 1890–1914“, *Nation, Politik und Geschlecht. Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne*, Hg. Ute Planert. Frankfurt/New York: Campus (2000): 131-142.

Hagemann, Karen. „*Männlicher Muth und Teutsche Ehre*“. *Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der Antinapoleonischen Kriege Preußens*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh (2002).

Huber-Sperl, Rita. „Einleitung“, *Organisiert und engagiert. Vereinskultur bürgerlicher Frauen im 19. Jahrhundert in Westeuropa und den USA*, Hg. Rita Huber-Sperl. Königstein/Taunus: Ulrike Helmer Verlag (2002): 11-37.

Svetlana STEFANOVIĆ
Independent scholar
Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2016.1.7>
UDC: 316.663-055.2:323.1(=163.41)"1875/1918"
061.2-055.2(=163.41)(497.11)"1875/1918"
Original scientific article

Women in the Service of Nation and Army (1875–1918)

The beginnings of women's organizing in Serbia take place during the 1870s, in times of the Herzegovina Uprising. Just a decade earlier, the United Serb Youth discussed if women could be full members and what they could do to contribute to national unification. Women were proclaimed guardians of tradition and educators of youth. In the wartimes, they were expected to establish hospitals and take care of the wounded. This article is focused on women's organizations and their role in wars involving Serbia in the second half of the 19th and the first half of the 20th century. The article attempts to analyse how they evaluated their own engagement and contribution to the national cause during the wars.

Keywords: nation, gender, national engagement, war, women's organizations.